

KORRUPSIYA BILAN BOG'LIQ JINOYATLARNING KRIMINOLOGIK TAVSIFI VA PROFILAKTIKASI

Nurmammedova Gozalxon Bahodirovna

*O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
Jinoiy-huquqiy fanlar kafedrasida dotsenti, yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

*Доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин
Университета общественной безопасности Республики Узбекистан, доктор философии по юридическим наукам, доцент*

Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines, University of Public Security of the Republic of Uzbekistan, PhD in Law, Associate Professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning kriminologik xususiyatlari tahlil qilingan bo'lib, korrupsiyaning ijtimoiy xavfliligi, uning turlari, sabablari va oqibatlari ilmiy asosda o'rganilgan. Shuningdek, xalqaro tajribalar va O'zbekistondagi korrupsiyaga qarshi kurash mexanizmlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari asosida korrupsiyaning oldini olish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: korrupsiya, korrupsiyaga oid jinoyatlar, kriminologiya, korrupsiyaga qarshi kurash, mansabdor shaxslar, jinoyatchilik, huquqbuzarlik, kriminologik tahlil, korrupsiya omillari, korrupsiya profilaktikasi.

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ПРОФИЛАКТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С КОРРУПЦИЕЙ

Аннотация. В статье проанализированы криминологические характеристики преступлений, связанных с коррупцией, рассмотрена общественная опасность коррупции, её виды, причины и последствия на научной основе, также изучен международный опыт и механизмы борьбы с коррупцией в Узбекистане. По итогам исследования выдвинуты предложения по предотвращению коррупции.

Ключевые слова: коррупция, коррупционные преступления, криминология, борьба с коррупцией, должностные лица, преступность, правонарушение, криминологический анализ, факторы коррупции, профилактика коррупции.

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PREVENTION OF CORRUPTION-RELATED CRIMES

Abstract. This study analyzes the criminological characteristics of corruption-related crimes. It examines the social danger of corruption, its types, causes, and consequences based on scientific analysis. Additionally, international experiences and anti-corruption mechanisms in Uzbekistan are explored. Based on the study's findings, proposals for corruption prevention are presented.

Keywords: corruption, corruption-related crimes, criminology, anti-corruption, public officials, crime, offense, criminological analysis, corruption factors, corruption prevention.

Kirish / Introduction

Bugungi kunda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni aniqlash, oldini olish, ularga chek qo'yish, shuningdek, ushbu huquqbuzarliklarning oqibatlarini, ularga imkon beruvchi sabab va shart-sharoitlarni bartaraf etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tahlillarga ko'ra, "korrupsiya dunyo iqtisodiyotiga har yili o'rtacha 2,6 trillion dollar zarar keltirmoqda. Bu esa dunyo yalpi ichki mahsulotining 3 foizini tashkil etadi" [1].

Bu illatga qarshi kurashda barcha davlatlar va hukumatlar, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar, ilmiy muassasalar, xullas, butun fuqarolik jamiyati hamkorlikda faoliyat yuritib, korrupsiya hodisasini keltirib chiqarayotgan tizimli muammolarni bartaraf etishlari hamda shaffoflik va halollik tantana qilishi uchun harakat qilishlari lozim. Bu illat, avvalo, milliy, qolaversa, mintaqaviy va xalqaro xalqaro hamkorlikni taqozo etadi.

Hozirgi globallashuv zamon, mintaqalar va davlatlararo integratsiya jadallashib borayotgan murakkab bir sharoitda korrupsiya barcha mamlakatlarda birdek muammolarni keltirib, jamiyatni ich-ichidan yemirib, jamiyat rivojiga jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Transparency International xalqaro nodavlat tashkiloti har yili "Korrupsiyani qabul qilish indeksi" (CPI)ni e'lon qiladi, bu indeks 180 ta davlatda davlat sektoridagi korrupsiya darajasini baholaydi. 2024-yilda O'zbekiston ushbu indeksda 32 ball to'plab, 180 davlat orasida 121-o'rinni egalladi. Bu ko'rsatkich o'tgan yilga nisbatan 1 ballga pasayganini ko'rsatadi [2].

CPI 0 dan 100 gacha bo'lgan shkala bo'yicha baholanadi, bu yerda 0 — yuqori darajadagi korrupsiyani, 100 esa – korrupsiyadan xoli holatni anglatadi. O'zbekistonning 32 ballik natijasi mamlakatda korrupsiya muammosi hali ham jiddiy ekanligini ko'rsatadi.

Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo mintaqasidagi o'rtacha ko'rsatkich 35 ballni tashkil etib, global miqyosda past ko'rsatkich hisoblanadi. Mintaqada eng yaxshi natijani Gruziya (53 ball), Armaniston (47 ball) va Chernogoriya (46 ball) qayd etgan. Eng past ko'rsatkich esa Rossiya va Ozarbayjon (22 balldan), Tojikiston (19 ball) va Turkmaniston (17 ball) davlatlariga tegishli [3].

O'zbekiston hukumati korrupsiyaga qarshi kurashish maqsadida bir qator islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. Jumladan, "O'zbekiston – 2030" strategiyasida korrupsiyaga qarshi kurashish samaradorligini oshirish va jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirishga qaratilgan aniq maqsadli ko'rsatkichlar belgilandi. Ushbu yo'nalishda davlat siyosati izchilligini ta'minlash maqsadida 2023–2024-yillarga mo'ljallangan korrupsiyaga qarshi kurashish davlat dasturi qabul qilindi.

Shuningdek, ochiq e'lon qilinishi lozim bo'lgan ma'lumotlar ro'yxati 35 tadan 40 tagacha kengaytirildi. Davlat fuqarolik xizmatiga ishga qabul qilish jarayonini shaffoflashtirish va inson omilini kamaytirish maqsadida ochiq tanlov tizimi joriy etildi. Barcha vazirlik va idoralar uchun yagona "Davlat xizmatchisi" test tizimi ishlab chiqildi, test topshirish jarayoni maxsus jihozlangan test markazlarida o'tkazilishi va Internet jahon axborot tarmog'i orqali real vaqt rejimida kuzatilishi ta'minlandi.

2023-yilda O'zbekiston "Transparency International" tashkilotining "Korrupsiyani qabul qilish indeksi" bo'yicha 5 pog'onaga ko'tarilib, so'nggi 10 yil ichida barqaror o'sishga erishdi. Shuningdek, Jahon boshqaruv sifati indikatorlarida (WGI) korrupsiyani nazorat qilish yo'nalishi bo'yicha mamlakat 15 pog'onaga yuqoriladi. "Open Data Inventory" reytingida O'zbekiston 195 ta davlat ichida 30-o'rinni egallab, avvalgi yilga nisbatan 15 pog'onaga ko'tarildi va Markaziy Osiyo davlatlari orasida 1-o'rinni egalladi. Bundan tashqari, 2023-yilda korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxslar soni 879 nafarni tashkil etib, 2022-yilga nisbatan 12 foizga kamaydi [4].

Umuman olganda, O'zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurash borasida muayyan ijobiy o'zgarishlar kuzatilsa-da, hali ham ko'plab muammolar mavjud. Korrupsiyani qabul qilish indeksining pasayishi mamlakatda korrupsiyaga qarshi kurash choralarini yanada kuchaytirish va samaraliroq amalga oshirish zarurligini taqozo etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili / Literature Review

Korrupsiya ijtimoiy hodisa sifatida baholanib, shu kungacha uning ijtimoiy, huquqiy, psixologik va boshqa jihatlarini o'z ichiga oluvchi ta'rifi ishlab chiqilmagan.

Yuridik adabiyotlarda korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarning tarkibini tashkil etuvchi jinoiy xatti-harakatlar, ularning xususiyatlari va tasnifi, qolaversa, "korrupsiya", "korrupsiyaga oid huquqbuzarliklar" va "korrupsiyaga oid jinoyatlar" kabi tushunchalarni aniqlash, shuningdek korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning kriminologik xususiyatlarini tahlil etish bilan bog'liq bahs va munozaralar mavjud.

Qadimgi huquq tizimlaridan hisoblangan "Rim huquqi" manbalariga ko'ra, "corrumpire" atamasi quyidagi ikki lotincha so'zdan yasalgan bo'lib, "correi" – biror muammoga nisbatan majburiyatga ega bo'lgan tomonlarning kelishuvi, "rumpire" – "buzish", "zarar yetkazish", "parchalash", "o'zgartirish" ma'nolarini anglatadi. Umumiy tarzda, "buzish", "yemirish", "zarar yetkazish", "soxtalashtirish", "sotib olish" ma'nolarida ishlatilgan [5].

Yuridik ensiklopediya mualliflarining ta'kidlashicha, "korrupsiya – mansabdor shaxslar tomonidan ularga berilgan huquqlar va hokimiyat imkoniyatlaridan shaxsiy boylik orttirish uchun foydalanishda ifodalanuvchi siyosat yoki davlat boshqaruvi sohasidagi jinoiy faoliyat" [6].

Yuridik adabiyotlarda "korrupsiya" atamasiga huquqshunos olimlarning bergan ta'riflari ham turlicha. Masalan, O.A.Kuznetsova "korrupsiya deganda ikki asosiy jihatni hisobga olish kerak, ya'ni shaxsning mansabdor shaxs bo'lishi hamda ushbu mansabdor shaxs maqomidan shaxsiy manfaat olishda foydalanishi lozim"[7], degan fikrni ilgari suradi. A.I.Dolgova esa, korrupsiya tushunchasiga "davlat amaldorlari yoki o'zga xizmatchilar pora evaziga og'dirilishi va shu asosda ular o'z xizmat vakolatlaridan shaxsiy yoki muayyan guruh manfaatlarida foydalanishi bilan tavsiflanuvchi ijtimoiy hodisa" [8], deb ta'rif bergan. N.F.Kuznetsovaning fikricha, "korrupsiya – davlat apparati va nodavlat tuzilmalarining xodimlarini pora evaziga og'dirishdan iborat bo'lgan ijtimoiy xavfli hodisa" [9] dir.

Keltirilgan ta'riflarning barchasida subyekt sifatida mansabdor shaxsning bo'lishi talab etilayotganligini ko'rishimiz mumkin. Fikrimizcha, ushbu yondashuv tor ma'noda ishlatilsa to'g'riroq bo'ladi. Amaliyotda korrupsiya bilan bog'liq huquqbuzarliklarning subyekti sifatida nafaqat mansabdor shaxslar, balki xizmatchilar ham ishtirok etayotganliklarini guvohi bo'lyapmiz. Shuning uchun "korrupsiya" atamasiga berilgan ta'rifda "mansabdor shaxslar" atamasi o'rniga "davlat funksiyalarini bajarish vakolatiga ega bo'lgan (yoki ularga tenglashtirilgan) shaxslar" atamasini qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Bu borada Q.R.Abdurasulovanning quyidagi fikrlari o'rinlidir: «Korrupsiya davlat ahamiyatiga molik vazifalarni bajarayotgan va ularga tenglashtirilgan shaxslar tomonidan o'z xizmat vakolatlari yoki ular bilan bog'liq imkoniyatlardan foydalanib, g'araz maqsadda yoki boshqa shaxsiy manfaatni ko'zlab sodir etilgan ijtimoiy xavfli qilmishlar (bu qilmishlar uchun javobgarlik O'zbekiston Respublikasi JKning tegishli moddalarida nazarda tutilgan) yig'indisidir»[10].

B.D.Axrarov "korrupsiya deganda, mansabdor shaxslar tomonidan hokimiyat yoki mansab vakolatlaridan qonunga zid ravishda foydalanib, moddiy yoki nomoddiy manfaatdorlikka erishish tushuniladi" [11], deya o'z qarashlarini bayon etgan. Q.Tojiboyev esa, "korrupsiya jinoyatchiligi davlat boshqaruvining imkoniyatlaridan foydalanish, uni o'z manfaatlariga bo'ysundirilgan holda tashkil etilishi asosida vujudga keladi" [12], deydi.

Ushbu yondashuvlarni umumlashtirsak, korrupsiyaning umumiy belgisi sifatida **davlat vakolatlaridan shaxsiy yoki korporativ manfaatlar yo'lida noqonuniy foydalanish** tushuniladi. Ammo uning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy va iqtisodiy jihatlari har bir ta'rifda har xil tarzda aks etgan. Shu bois, korrupsiyani tushunish va unga qarshi kurash strategiyalari mukammal va keng qamrovli yondashuvni talab qiladi.

“Korrupsiya” tushunchasiga doir aholining fikri o'rganilganda, respondentlarning 48 foizi pora olish, 14 foizi sovg'alar taqdim etish, 12 foizi davlat mablag'larini o'zlashtirish, 12 foizi mansab vakolatini suiiste'mol qilish, 8 foizi mansab vakolatlari hamda davlat mulkidan o'z manfaati yo'lida foydalanish hamda 6 foizi tamagirlik deya javob berishgan.

Bevosita mazkur masala borasida xalqaro qonunchilik tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, BMT, Yevropa Kengashi va IHRT (OESR) konvensiyalarining hech birida korrupsiyaga aniq ta'rif berilmagan, biroq korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning turlari sanab o'tilgan.

Shu o'rinda xorijiy davlatlar qonunchiligiga ham to'xtalsak. Xususan, Rossiya Federatsiyasi, Belarus hamda Qozog'iston Respublikalarining “Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida”gi qonunlarida “korrupsiya” atamasiga quyidagicha ta'riflar berilgan:

Rossiya Federatsiyasining “Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida” 2008-yil 25-dekabridagi Federal qonuni [13]da, Belarus Respublikasining 2015-yil 15-iyulda qabul qilingan “Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida”gi qonuni [14] da hamda Qozog'iston Respublikasining 2015-yil 18-noyabrda qabul qilingan “Korrupsiyaga qarshi kurash to'g'risida”gi qonuni [15] mazmunidan quyidagi xulosalarga kelishimiz mumkin: **birinchidan**, o'xshashlik tomonlari, ya'ni har uchala qonunda berilgan ta'riflarda ham mansabdor shaxslarning o'z mansab (xizmat) vakolatlaridan yoki ular bilan bog'liq imkoniyatlardan foydalanishi; o'zi yoki uchinchi shaxs uchun pul, qimmatbaho narsalar, boshqa mol-mulk yoki mulkiy xususiyatdagi xizmatlar va boshqa mulkiy huquqlarni olishi yoxud bunday buyumlar yoki naflarni noqonuniy taqdim etishi kabi belgilar mavjud, **ikkinchidan**, farqli jihatlari, ya'ni Belarus va Qozog'iston Respublikalarining qonunlaridagi korrupsiyaga berilgan ta'riflarda subyektlar alohida mavjudligi, Rossiya Federatsiyasi qonunida esa, korrupsiya ta'rifida subyektlar masalasiga oydinlik kiritilmagan. Biroq, Rossiya Federatsiyasi qonunida aynan korrupsiyaga berilgan ta'rifda bevosita korrupsiya bilan bog'liq qilmishlar sanab o'tilgan, buni qolgan ikki davlat qonunida umumiy tarzda bayon etilganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, Rossiya Federatsiyasi qonunida korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar uchun yuridik shaxslarning javobgarligi masalasi korrupsiyaga berilgan ta'rifning 2-bandida alohida ko'rsatib o'tilgan.

2017-yil 3-yanvarda qabul qilingan “Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 3-moddasida “korrupsiya – shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish” [16], deb ta'rif berilgan.

Nazarimizda, “korrupsiya” tushunchasiga turli xil ta'riflar berilishiga qaramasdan, ularning barchasiga xos umumiylik shundaki, korrupsiya mansab vakolatini suiiste'mol qilish yoki mansab maqomidan foydalanish bilan bog'liq holatlarni o'z ichiga oladi. Mansab esa tashkiliy-huquqiy xarakterga ega bo'lib, bevosita hokimiyatni amalga oshirish shaklidir.

Yuqorida keltirilgan ta'rif va tushunchalarni umumlashtirgan holda, korrupsiyaning quyidagi asosiy belgilari ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Subyektiv tarkib – korrupsiya huquqbuzarliklarining subyekti sifatida asosan mansabdor shaxslar gavdalanadi.

2. Shaxsiy manfaatdorlik – korrupsiya huquqbuzarliklari fuqarolar yoki tashkilotlar tomonidan

shaxsiy yoki guruh manfaatlari uchun noqonuniy ravishda boylik, imtiyoz yoki boshqa manfaatlar olish maqsadida sodir etiladi.

3. Xizmat mavqeidan foydalanish – davlat yoki jamoatchilik vakolatlariga ega shaxs o‘z mansab vakolatlarini suiiste‘mol qilib, qonunga xilof ravishda moddiy yoki nomoddiy manfaatlar orttiradi.

4. Ikki tomonlama manfaatdorlik – korrupsiya ko‘pincha ikki tomon o‘rtasida kelishuv asosida amalga oshadi, ya‘ni pora beruvchi va pora oluvchi ishtirok etadi, bu korrupsiyani boshqa huquqbuzarliklardan farqli jihati.

5. Jamiyat va davlat manfaatlariga zarar yetkazish – korrupsiya bilan bog‘liq huquqbuzarliklar davlat apparatiga, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. U davlat boshqaruvi samaradorligini pasaytiradi va fuqarolarning huquqiy tengligini buzadi.

6. Yashirinlik va maxfiylik – korrupsiya deyarli yashirin shaklda sodir etiladi, bu esa uning aniqlanishi va isbotlanishini qiyinlashtiradi.

7. Huquqiy normalarni buzish – korrupsiya bilan bog‘liq harakatlar milliy va xalqaro huquqiy me‘yorlarga zid bo‘lib, ular uchun jinoiy, ma‘muriy yoki intizomiy javobgarlik nazarda tutilgan.

B.V.Voljenkinning qarashlariga ko‘ra, korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarning belgilari quyidagilardan iborat:

- 1) mansab mavqeidan foydalanib, mulkni o‘zlashtirish yo‘li bilan talon-toraj qilish;
- 2) hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste‘mol qilish;
- 3) poraxo‘rlilik [17].

Biz ham yuqoridagi olimlarning fikrlariga qo‘shilgan holda, korrupsiyaning belgilarini unga berilgan ta‘riflardan kelib chiqib ajratish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz, ya‘ni bu belgilarga:

maxsus subyektlar tomonidan sodir etilishi;

mansab vakolatiga ega bo‘lishi;

jamiyat va davlatning qonuniy manfaatlariga zid ravishda sodir etilishi;

mansab vakolatlaridan shaxsiy ehtiyojlari uchun foydalanishi;

harakat yoki harakatsizlik orqali sodir etilishi;

latentligi;

muayyan manfaatni (moddiy yoki nomoddiy ko‘rinishdagi) ko‘zlab sodir etilishi kabilarni kiritishimiz mumkin.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, olimlar tomonidan hanuzgacha korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar to‘g‘risida qat‘iy belgilar mavjud emas. Zero, ushbu turdagi huquqqa xilof xatti-harakatlarni sodir etuvchilarga ham komplekslilik xususiyati xosdir. Shularni inobatga olgan holda O.V.Vannovskaya korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar doirasini aniqlashtirish uchun besh muhim xususiyatga e‘tibor qaratishni taklif etgan [18]:

1) ma‘no va qadriyatlar darajasi (hayotiy maqsadlari, intilishlari, ma‘no va qadriyat yo‘nalishlari);

2) kognitiv-axloqiy darajasi (axloqiy o‘zini anglash, axloqiy xatti-harakatlarga munosabat, huquqiy ong, mas‘uliyat hissi);

3) hissiy daraja (hayotdan qoniqish darajasi, kasbdan qoniqish darajasi, shaxsiy hayotdan mamnunlik, o‘zini o‘zi baholash darajasi);

4) tartibga solish darajasi (nazorat doirasi, qaror qabul qilish mexanizmi);

5) xulq-atvor darajasi (munosabatning yetakchilik darajasi).

Tadqiqot metodologiyasi / Methods

Ushbu tadqiqotda korrupsiya bilan bog‘liq jinoyatlarning kriminologik xususiyatlari va ularning

profilaktikasi o'rganildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-tadqiqot metodlari qo'llanilib, jinoyatchilikni o'rganishda kriminologiya va jinoyat huquqi sohalaridagi zamonaviy yondashuvlar tatbiq etildi. Dialektik metod asosida korrupsiyaga oid jinoyatlarning kelib chiqish sabablari va oqibatlari tizimli ravishda o'rganilib, ularning dinamikasi tahlil qilindi. Qiyosiy-huquqiy metoddan foydalangan holda O'zbekiston va xorijiy davlatlar qonunchiligidagi korrupsiyaga qarshi kurash mexanizmlari tahlil qilindi. Kriminologik tahlil usuli yordamida sud hujjatlari va huquqni muhofaza qiluvchi organlarning ma'lumotlari asosida korrupsiya jinoyatlarining tendensiyalari va xususiyatlari o'rganildi. Sotsiologik usullar orqali jamiyatda korrupsiya haqidagi jamoatchilik fikrini aniqlash maqsadida anketa so'rovlari va ekspert intervyulari o'tkazildi. Statistik metod yordamida korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar bo'yicha sud hujjatlari tahlil qilinib, dinamika va tuzilmaga doir tahlil o'tkazildi. Shuningdek, kontent-tahlil usuli orqali ommaviy axborot vositalaridagi materiallar, normativ-huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlar tadqiq qilindi.

Tahlil va natijalar / Results

Tadqiqot jarayonida korrupsiya bilan bog'liq 516 ta jinoyat ishi materiallari o'rganilib, mazkur ishlar bo'yicha sudlar tomonidan hukm chiqarilgan 860 nafar shaxsning xususiyatlari tahlil qilindi.

Toshkent shahrida korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning 77 foizi erkaklar, 23 foizi ayollar tomonidan sodir etilgan [19].

Demak, tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlar asosan erkaklar tomonidan sodir etiladi.

Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy, ayollar tomonidan mazkur turdagi jinoyatlarning sodir etilish ko'rsatkichining pastligi nima bilan izohlanadi? Qator farazlar va amalga oshirilgan tadqiqot natijalari asosida buning sababi quyidagilar degan fikrga kelindi:

mansab lavozimlarida asosan erkak jinsi vakillarining ko'pligi;

ayollarda qonunni buzish moyilligining pastligi;

oilani boqish majburiyatiga ega emasligi;

oylik maoshining pastligi ayolning maqomiga salbiy ta'sir etmasligi.

Korrupsiya bilan bog'liq jinoyat sodir etganlarning ijtimoiy ahvoli o'rganilganda ularning 87,3 foizini oilali, 6,4 foizini ajrashgan va 6,3 foizini bo'ydoq yoki turmushga chiqmaganlar tashkil etadi. Ma'lumotiga ko'ra, 64,3 foizi – oliy ma'lumotli (mansab lavozimi talabidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, tabiiy hol), 20,5 foizi – o'rta-maxsus ma'lumotli va 15,2 foizi – o'rta ma'lumotlilar tomonidan sodir etilgan.

Sudlanganlik holatiga ko'ra, korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etganlarning 69 foizi muqaddam sudlanmagan shaxslar, bu ham ularning xizmat talablari bilan bog'liq. Jinoyat sodir etganlarning 31 foizini muqaddam sudlanganlar tashkil etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, sudlanganlarning 49,5 foizi aynan muqaddam o'zlashtirish va rastrata yo'li bilan talon-toraj qilish jinoyati (JK 167-m.); 50,5 foizi mansabdorlik jinoyatlari bilan sudlangan [19].

Har bir jinoyatni kriminologiya nuqtayi nazaridan tahlil etishda jinoyatchining yoshini e'tiborga olish katta ahamiyatga ega. Chunki shaxsning yoshi va ijtimoiy-ruhiy holatini aniqlash orqali u sodir etishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning vaqtida oldini olish choralari ko'rish imkoniyati yuzaga keladi.

Korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etgan shaxslarning yosh jihatdan tahlili quyidagilarni ko'rsatmoqda, ya'ni jinoyatlar asosan 36–40 yoshdagi shaxslar tomonidan sodir etilgan, ular jami jinoyat sodir etgan shaxslarning 21,5 foizini tashkil etadi.

E'tiborlisi, sodir etilgan jinoyatlarning 18,2 foizi 56 va undan yuqori yoshdagi shaxslar tomonidan sodir etilgan. Buni shu bilan izohlash mumkinki, ularning ko'pchiligi bugungi kunda nafaqada, jinoyatlar esa, bir necha yillar ilgari, ular xizmat faoliyatini olib borgan davrlarida sodir etilgan.

Korrupsiyaga qarshi kurashishning eng to'g'ri va samarali yo'li jamiyatda korrupsiyaning paydo bo'lishiga imkoniyat yaratayotgan shart-sharoit va omillarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish hisoblanadi. Korrupsiyani vujudga keltiruvchi sabab va shart-sharoitlarni o'rganish yo'li bilangina uni kamaytirish va cheklash bo'yicha muayyan chora-tadbirlarni belgilash va ishlab chiqish mumkin.

I.Ismailov korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning determinantlarini shartli ravishda uch guruhga: iqtisodiy-ijtimoiy omillar; ma'naviy-ruhiy omillar; tashkiliy boshqaruv va huquqiy omillarga ajratgan [20]. Shuningdek, R.R.Gazimzyanov korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarning asosiy determinantlariga quyidagilarni kiritgan: huquqiy; tashkiliy-boshqaruv; tarbiyaviy; mafkuraviy; ijtimoiy-iqtisodiy; axloqiy-psixologik; ijtimoiy-siyosiy va boshqalar [21].

Boshqa bir guruh mualliflar korrupsiyaga yo'l ochadigan omillar sirasiga hokimiyat organlari tizimining murakkabligi, buyruqbozlik taomillarining ko'pligi, davlat hokimiyati organlari apparatining faoliyati ustidan tashqi va ichki nazoratning yo'qligi kabi holatlarni kiritishgan. Tashkiliy tushunmovchiliklarni fuqarolarning korrupsion xulq-atvorini rag'batlantirishdan farqlash ba'zan juda qiyin kechadi. Taqiqlar, ruxsat berish taomillari sonining haddan tashqari ko'pligi, davlat hokimiyati organlari faoliyatiga jalb qilingan fuqarolarning manfaatlarini himoya qilish mexanizmi va huquqiy asoslarining yo'qligi ham korrupsiyaga yo'l ochadi [22].

A.A.Zvyaginining aytishicha, mamlakatda mustaqil iqtisodiy faoliyat yurituvchi subyektlar xatti-harakatlari ustidan davlat boshqaruv organlari nazoratining ko'pligi davlat xizmatchilariga o'z manfaatlarini ko'zlab mansabini suiiste'mol qilishi uchun sharoit yaratadi. Holbuki, bu fikr to'g'ri, chunki "iqtisodiyotni erkinlashtirish" va "xususiy sektorda davlat nazoratini qisqartirish" bozor iqtisodiyotining asosiy qonuniyatlaridan biri hisoblanadi [23].

Bundan tashqari, shaxsning psixologiyasi ham korrupsiyaning yuzaga kelishi va rivojlanishiga imkon beruvchi omil sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologlarning fikricha, jamiyatda korrupsiyaga xayrixoh psixologik muhitning mavjudligi ushbu hodisaning tarqalishi va uning darajasi ortishiga imkoniyat yaratadi [24].

K.I.Golovshinskiyning aytishicha, davlat boshqaruv organlarida "qonunosti aktlari"ni ishlab chiqish jarayonining to'liq nazorat qilinmasligi natijasida amaldagi qonunchilikda korrupsiogen, ya'ni korrupsiyaga sharoit yaratuvchi huquqiy normalar shakllanadi. Natijada qonunchilikda noaniq va tushunish qiyin bo'lgan huquqiy normalar va ko'rsatmalar yuzaga kelishi mumkin, bu esa mansabdor shaxslar uchun fuqarolarni qo'rqitish va pora olishga sharoit yaratadi [25].

Mazkur davlat xizmatlarini ko'rsatish jarayonidagi quyidagi ijtimoiy omillar korrupsiyaning sodir etilishiga imkoniyat yaratishi mumkin:

- davlat boshqaruv organlarida "ruxsat berish" tamoyiliga asoslangan mutlaq xizmat ko'rsatish turining mavjudligi;
- fuqarolarning "davlat xizmati"dan foydalanish huquqlarini bilmasligi;
- davlat boshqaruv organlari mansabdor shaxslarning fuqarolarga xizmat ko'rsatish bo'yicha majburiyatlari haqida to'liq ma'lumotga ega emasligi;
- davlat boshqaruv organlarining mansabdor shaxslari tomonidan xizmat majburiyatlari va fuqarolar huquqlari haqidagi ma'lumotlarning sir tutilishi.

V.V.Merkurishinning fikricha, bugungi kunda korrupsiyaning sodir etilishiga imkon yaratayotgan asosiy shart-sharoitlar quyidagilardan iborat:

- davlat boshqaruv organlari ustidan jamoatchilik nazoratining sustligi;
- davlat boshqaruv organlarida byurokratik tuzumga xos salbiy illatlarning saqlanib qolishi;
- o‘tish davrida duch kelingan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarning to‘liq hal qilinmay qolib ketishi [26].

Shuningdek, Sh.Qobilov va N.Abdullajonov korrupsiyaning sabablarini obyektiv va subyektiv omillarga bo‘lishadi. Bunga misol sifatida qonunchilikning nomukammalligi, demokratik prinsiplar va institutlarning rivojlanmaganligi, davlatning kuchsizligi [27] kabilarni keltirib o‘tishadi.

Jinoyatchilik, shu jumladan korrupsiya muammosiga doir maxsus kriminologik adabiyotlar tahlili korrupsiyani o‘zining tabiiy mahsuli sifatida belgilovchi sabablar va shart-sharoitlar (omillar)ning ayrim guruhlarini qayd etish imkonini beradi. Ijtimoiy hayot mazmuni yoki sohalariga ko‘ra bunday omillar qatoriga huquqiy, tashkiliy-boshqaruv, tarbiyaviy, mafkuraviy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sabablar va shart-sharoitlar kiradi [28]. Mazkur sabab va shart-sharoitlarni V.N.Kudryavsev va V.Ye.Eminov [29], M.S.Strelnikov [30], T.N.Timina [31], R.R.Gazimzyanov [21] ham o‘z tadqiqot ishlarida ilgari surib, ilmiy asoslab berishgan.

Xulosa va takliflar / Conclusions

O‘zbekistonda korrupsiyaga qarshi kurashish samaradorligini oshirish, davlat boshqaruvida shaffoflik va hisobdorlikni kuchaytirish hamda jamiyatda korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatni shakllantirish maqsadida quyidagilar taklif etiladi:

Korrupsiyaga oid jinoyat sodir etgan shaxslarning davlat boshqaruviga qaytishini cheklash. Korrupsiya bilan bog‘liq huquqbuzarliklar uchun javobgarlikka tortilgan shaxslarni va ularning yaqin qarindoshlarini mansab lavozimlariga tayinlamaslik amaliyotini joriy etish orqali davlat boshqaruvida halollik va ishonchni ta‘minlash.

Mansabdor shaxslarning huquq va majburiyatlarini aniq belgilash. Mansab etikasini buzgan shaxslarga nisbatan javobgarlik choralari kuchaytirish va davlat xizmatchilarining huquqlari hamda majburiyatlari tizimini ishlab chiqish.

Korrupsiya darajasini baholash va monitoring qilish. Har bir sohada korrupsiya holatlarini aniqlash, aholi orasida so‘rovlar o‘tkazish va har yili natijalarni jamoatchilikka e‘lon qilish orqali ochiqlikni ta‘minlash.

“Transparency International”ning analogini yaratish orqali mamlakatdagi korrupsiya holatlarini xolis baholash.

Ma‘muriy-xo‘jalik organlarining shaffofligini ta‘minlash. “OPEN” dasturini joriy etish orqali fuqarolarga mansabdor shaxslar bilan bog‘liq qaror qabul qilish jarayonlarini real vaqtda kuzatish imkoniyatini yaratish.

Fuqarolarga o‘z murojaatlarining holati, ijro uchun kim mas‘ulligi va uning natijasi haqida tezkor ma‘lumot olish imkonini yaratish.

Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligining institutsional kuchaytirilishi. Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tuzilmasida “Etika bo‘yicha maslahatchi” lavozimini joriy etish orqali davlat xizmatchilarining manfaatlar to‘qnashuviga yo‘l qo‘ymaslik va Axloq kodeksiga rioya qilishini ta‘minlash.

Ushbu takliflar korrupsiyaga qarshi tizimli chora-tadbirlarni joriy etish, davlat organlarida mas‘uliyat va hisobdorlikni oshirish, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, aholining korrupsiyaga nisbatan murosasiz munosabatini shakllantirish orqali korrupsiyaning oldini olishga qaratilgan. Bularning barchasi mamlakatda korrupsiyani kamaytirish va davlat boshqaruvida shaffoflikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan manbalar / References

1. Korruptsiyaga qarshi kurashish: Amaliy ishlarda hamkorlik zarur. <https://parliament.gov.uz>.
2. <https://www.transparency.org/en/countries/uzbekistan>
3. <https://www.gazeta.uz/uz/2025/02/11/transparency-international>
4. 4821-IV-son 10.09.2024. O'zbekiston Respublikasi Korruptsiyaga qarshi kurashish agentligining O'zbekiston Respublikasida korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risidagi milliy ma'ruzasi.
5. Чезаре С.С. Курс римского права: Учебник. – М.: Издательство «БЕК», 2002. – С. 28.
6. Юридик энциклопедия. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 258.
7. Кузнецова О.А. Коррупционная деятельность: криминологический и уголовно-правовой аспекты: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Тамбов, 2007. – С. 24.
8. Криминология: Учебник / Под ред. А.И. Долговой. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 68.
9. Криминология: Учебник / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, Г.М. Миньковского. – М.: МГУ, 1994. – С.58.
10. Abdurasulova Q., Qurbonov O. Korruptsiya: Asosiy tushuncha va shakllari (risola). – T.: Falsafa va huquq instituti, 2009. – B. 60.
11. Axrarov B.D. Boshqaruv tartibiga qarshi mansabdorlik jinoyatlari uchun javobgarlik muammolari: Yurid. fan. d-ri. ... dis. – T., 2008. – B.143-146.
12. Tojiboyev Q. Mansab mavqeini suiiste'mol qilish yo'li bilan o'zgalar mulkini talon-toroj qilganlik uchun javobgarlik. – T.: TDYUI, 2004. – B.13.
13. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82959/
14. https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_borbe_s_korruptsiej.htm
15. <http://miid.gov.kz/ru/pages/o-protivodeystvii-korruptcii>
16. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi "Korruptsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi qonunining 3-moddasi // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – T., 09.01.2017, 1-son, 2-m.
17. Волженкин Б.В. Коррупция и уголовный закон // Правоведение, 1991. – №6. – С.64.; Корыстные злоупотребления по службе (хищения, взяточничество, злоупотребление служебным положением, уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации: Автореф. дис.... д-ра юрид. наук. – М., 1991. – С.41.
18. Ванновская О.В. Личностные детерминанты коррупционного поведения // Журнал. Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2009. – №102. – С.323–324. // file:///c:/journal/n\
19. Jinoyat ishlari bo'yicha Toshkent shahar sudi tomonidan so'rovnoma asosida taqdim etilgan sud hukmlari tahlili.
20. Korruptsiyaga oid huquqbuzarliklar profilaktikasi: O'quv qo'llanma / I.Ismoilov, J.S.Muxtorov, S.B.Xo'jaqulov; mas'ul muharrir prof. Q.R.Abdurasulova. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2017. – B. 9.
21. Газимзянов Р.Р. Коррупционная преступность в Республике Татарстан на рубеже веков (криминологическое исследование). Автореф. дис. ...канд.юрид.наук. – Нижний Новгород, 2005. –С.32.
22. Zufarov R.A., Axrarov B.J., Mirzayev U.M. Korruptsiya. Qonun. Javobgarlik: Monografiya / Mas'ul muharrir: prof. M.X.Rustambayev. – T.: TDYUI nashriyoti, 2011. – B. 154.
23. Звягин А.А. Факторы роста коррупции и теневой экономики. Центр проблемного анализа и государственно-управленческого проектирования. – М., 2012. – С.34.
24. Усманов А.А., Норбоев А.Н. Юридическая психология. – Т.: ТГЮИ, 2006. – С. 29.
25. Головицкий К.И. Диагностика коррупционности законодательства. – М., 2005. – С. 25, 29.
26. Меркуришин В.В. Борьба с транснациональной преступностью. – М.: «Амалфея», 2003. – С. 208.
27. Qobilov Sh.R., Abdullajonov N.B. Korruptsiya va xavfsizlik. – T., 2006. – 5 b.
28. Алауханов Е.О., Турсынбаев Д.Е. Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан: Учебное пособие / Под ред. Е.О.Алауханова. – Алматы: КазАТК, 2008. – С. 182–187.
29. Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Криминология: Учебник 5-е издание – М., 2013. – С. 53.
30. Стрельников М. С. Детерминанты преступности коррупционной направленности // Молодой ученый. – 2016. – №14. – С. 472–474. URL <https://moluch.ru/archive/118/32831/> (дата обращения: 03.06.2019).
31. Тимина Т. Н. Факторы совершения преступлений коррупционной направленности // Криминология: вчера, сегодня, завтра. – 2011. – №4. – С. 64–69.